

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ЛАЛА МАМЕД ГЫЗЫ АЛИЕВА

**РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ И ВОСПИТАТЕЛЕЙ В
ПСИХИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ
ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

6104.01-Педагогическая психология

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по психологии

Баку – 2014

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

LALƏ MƏMMƏD QIZI ƏLİYEVƏ

**MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN PSİXİ
İNKİŞAFINDA VALİDEYN VƏ TƏRBİYƏÇİLƏRİN ROLU**

6104.01 - Pedaqoji psixologiya

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2014

İş Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent **Limunət Şəfi qızı Əmrəhli**

Rəsmi opponentlər: psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Ərəstun Təriş oğlu Baxşəliyev

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yəhya qızı Quliyeva

Aparıcı təşkilat: **Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və
Yenidənhazırlanma İnstitutunun Psixologiya və
İctimai elmlər kafedrası**

Müdafiə “_27_” “_06_” 2014-cü ildə saat “_” da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.02.014 Dissertasiya şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi 23, II korpus, auditoriya 901

Dissertasiya ilə BDU-nun elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_” “_” 2014 - cü ildə göndərilib.

FD. 02.014 Dissertasiya
şurasının elmi katibi
Cabbarov

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent **Rəşid Vəkil oğlu**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Uşaqların inkişafı və tərbiyəsi əsrlər boyu ailəni, cəmiyyəti, dövlət strukturlarını, o cümlədən elm adamlarını maraqlandıran aktual bir problem olmuşdur. Dünyada və cəmiyyətdə baş verən siyasi, iqtisadi, mədəni və sosial dəyişilmələr fonunda məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafında yeni cəhətlərin meydana çıxması uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı yeni metodikaların yaradılmasını diqtə edir. Belə vəziyyət uşağın psixi inkişafına bilavasitə təsir göstərən yaxın insanlarda tərbiyə məsələlərinə ənənəvilikdən fərqli münasibətin formalaşması zərurətini ortaya qoyur.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsindən sonra uşaqların sağlamlığı, psixi inkişafı, intellektual inkişafı, təlim-tərbiyəsi dövlətin xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdən birinə çevrildi. “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nın 18.1. maddəsində yazılır: “Məktəbəqədər təhsil təhsilin ilkin pilləsi olmaqla, ailənin və cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq, uşaqların erkən yaş dövründən intellektual, fiziki və psixi inkişafını, sadə əmək vərdislərinə yiyələnməsini, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini, təbiətə və insanlara həssas münasibətinin formalaşmasını təmin edir”. Göründüyü kimi, məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafı problemi yalnız valideynlərin və tərbiyəçilərin işi deyil, bütövlükdə cəmiyyətin əsas vəzifəsidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, psixi inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, həmçinin bu inkişafda valideyn və tərbiyəçilərin rolunun nəzərə alınması uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasına, cəmiyyətə yararlı vətəndaş kimi yetişməsinə şərait yaradır. Başqa bir tərəfdən, faktlar göstərir ki, psixi inkişafın özünəməxsus qanunauyğunluqları olsa da, sosial mühit, valideyn və tərbiyəçilər inkişafı pozitiv istiqamətə yönəldə bilirlər. Lakin ənənəvilikdən çıxış etməklə yeni şəraitdə uşaqların psixi inkişafında meydana çıxan problemləri həll etmək, səmərəli nəticələrə nail olmaq mümkün deyildir. Yeni metodların tətbiqi və psixi inkişaf qanunauyğunluqlarının nəzərə alınması fonunda uşağın psixi inkişafı istiqamətləndirilə və cəmiyyətə gərəkli insan kimi formalaşdırıla bilər. Bu baxımdan problem müasir dövr üçün olduqca aktualdır.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, uşağın sağlam böyüməsi ilk növbədə ailədən, ailədaxili münasibətlərin düzgün qurulmasından, bu münasibətlərin möhkəmliyindən asılıdır. Uşaqların inkişaf və tərbiyəsində əsas sosial institut olan ailənin funksiyası hazırda getdikcə artmaqda, onun üzərinə düşən vəzifələrin miqyası isə genişlənməkdədir.

Son onilliklərdə qloballaşmanın yaratdığı bir sıra demoqrafik amillərin

təsiri nəticəsində ailənin zəifləməsi prosesi gedir. Valideyn itkisi, boşanma, miqrasiya, urbanizasiya, işsizlik, xəstəlik kimi hadisələr uşaqların psixikasına neqativ təsir göstərir, onların bir qismi ailədə böyümək, valideynlərlə mütəmadi ünsiyyət qurmaq imkanlarından məhrum olurlar. Uşaq evlərində, internat məktəblərində, günüzadılmış bağça qruplarında belə uşaqların sayı getdikcə artmaqdadır. Məhz bu kimi amillərin yaratdığı sosial şəraitdə uşaqların ünsiyyət tələbatının ödənilməməsinin nəticəsidir ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar və kiçikyaşlı məktəblilər arasında zəif psixikaya malik olan uşaqların sayı artmaqdadır. Bu sahədəki problemlərin aradan qaldırılması təhsil müəssisələri ilə ailənin əlaqəsindən çox asılıdır. Ailə ilə bağçanın birgə işi, valideyn və tərbiyəçilərin qarşılıqlı münasibətlərinin düzgün tənzimlənməsi uşaqların psixi inkişafında əlverişli nəticələr əldə etmək baxımından əhəmiyyətliidir.

Qeyd olunan cəhətləri nəzərə alaraq “Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafında valideyn və tərbiyəçilərin rolu” mövzusunun tətqiqat obyektini kimi seçilməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Uşaq psixologiyası tarixində psixi inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinin kökü fəlsəfi və pedaqoji əsərlərə gedib çıxır. Bu baxımdan J.Russo, T.Tideman, V.Preyer, V.Ştern və b. gördüyü işlər uşaqların psixi inkişafı sahəsində ilk sistemli tədqiqatlar hesab olunur.

Məktəbəqədər yaş dövründə psixi inkişafın xüsusiyyətləri, mərhələləri və inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi sahəsində aparılan ilkin tədqiqatlar sırasında A.Qezellin erkən yaş dövrünün pedalogiyası, A.Vallonun uşağın inkişaf xüsusiyyətləri, K.Koffkanın uşaqlıq dövründə psixi inkişafın əsasları, C.Uotsonun uşağa qulluq qaydaları, V.Şternin erkən uşaqlıq dövrünün psixologiyası, Z.Freydin uşaq psixooanalizi və başqalarının araşdırmalarını göstərmək olar.

Azərbaycan psixologiyasında mövzu ilə bağlı B.H.Əliyev, Z.M.Mehdizadə, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə, M.Ə.Həmzəyev, Ə.Ə.Qədirov, Q.E.Əzimov, R.İ. Əliyev, M.C.İsmayılova, L.Ş.Əmrəhli, N.T. Rzayeva, İ.H.Sultanova və b. tədqiqatlarını qeyd etmək olar.

Aparılmış tədqiqatların bir qismi uşaq qruplarındakı qarşılıqlı münasibətlərə həsr olunmuş (Q.A.Repina, E.V.Vovçik-Blokittaya, L.İ.Vasilyeva, L.A.Baxturina, İ.İ. Kabitina), digər qismi isə (L.A.Venger, Q.M.Lyamina, L.F.Ostrovskaya, E.A.Panko, Q.N.Qodina, Z.T.Pilyugina, A.A.Anfiserova, A.B. Dobroviç, R.S.Bure və b.) uşaqların psixi inkişafında konkret olaraq bağça tərbiyəçisinin rolunu aydınlaşdırmışlar. Bu tədqiqatlarda uşaq bağçasında və ailədə aparılan tərbiyə işində vahidliyin zəruriliyini

əsaslandırır, uşağın normal psixi inkişafını təmin etmək məqsədilə valideyn və tərbiyəçinin aparmalı olduğu metodiki, psixodiyagnostik, psixokonsultativ və inkişafetdirici işlərlə bağlı tövsiyələr verilmiş, təkliflər irəli sürülmüşdür. Lakin olduqca geniş və əhatəli bir mövzunun bütün aspektlərinin bu tədqiqatlarda öz əksini tapdığını söyləmək çətindir. Bu da mövzunun bir daha aktual olduğunu göstərir.

Tədqiqatın obyektı-məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiqidir.

Tədqiqatın predmeti-məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafında valideyn və tərbiyəçilərin rolunun müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqat işində başlıca məqsəd psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatı təhlil etməklə, eləcə də xüsusi metodlar, psixoloji eksperiment vasitəsi ilə, məktəbəqədər yaş dövründə psixi inkişafın xüsusiyyətlərini, uşağın əhatə edən insanların (burada valideyn və tərbiyəçilərin) qarşılıqlı münasibətlər sistemini araşdırmaqdan, məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafına təsir edən amilləri və onların inkişafetdirici xüsusiyyətlərini ayırd etməkdən, təlim-tərbiyə işində istifadə yollarını göstərməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Valideyn və tərbiyəçilərin bir-biri ilə və uşaqlarla qarşılıqlı münasibətlərinin uşağın psixi inkişafına təsiri bir sıra amillərlə yanaşı, bu münasibətlərin qurulduğu fəaliyyətin nəticələrindən və məhsuldarlığından asılıdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla valideyn-tərbiyəçi-uşaq münasibətlərinin səmərəli təşkili, eləcə də valideyn və tərbiyəçilərlə ünsiyyət tələbatının ödənilməsi psixi inkişafın hərtərəfliliyini təmin edə bilər.

Tədqiqatın vəzifələri. Qarşıya qoyulmuş məqsədi həyata keçirmək üçün aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

- Məktəbəqədər yaş dövründə psixi inkişafı haqqındakı nəzəri mənbələri araşdırmaq, nəticələri ümumiləşdirmək;
- Psixi inkişaf, ünsiyyət tələbatı və qarşılıqlı münasibətlər arasındakı əlaqənin özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- Valideyn və uşaq arasındakı bağlılığın psixoloji xüsusiyyətlərini göstərmək;
- Bağça qruplarında tərbiyəçi-uşaq münasibətlərinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, tərbiyəçilərlə müsbət qarşılıqlı münasibətlərin uşağın psixikasının inkişafına təsirinin xarakterini aydınlaşdırmaq;
- Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafı üzrə valideyn və tərbiyəçilərə psixoloji xidmətin təşkili yollarını göstərmək.

Tədqiqatın metodoloji əsasları və metodları. Tədqiqatda uşağın psixi inkişafının qanunauyğunluqları haqqında müddəalara və pedaqoji

psixologiyada mövcud olan prinsiplərə və psixopedaqoji konsepsiyalara istinad edilmişdir. Tədqiqat prosesində məktəbəqədər yaş dövründə psixi inkişafın və qarşılıqlı münasibətlərin psixoloji xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması ilə bağlı konkret vəzifələri həyata keçirmək üçün zəruri olan metodlardan - müşahidə, anket sorğusu, nəticələrin kəmiyyət təhlilindən, eləcə də M.A.Panfilovun “Kaktus” qrafiki metodikasından, R.Temml, M.Dorkli və V.Amenin həyəcanlılıq testindən və “Pedaqoji situasiyalar” metodikasından istifadə edilmişdir. Tədqiqat Sumqayıt şəhərində yerləşən 24 və 20 saylı uşaq baxçalarında aparılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində mövcud tədqiqatlardan fərqli olaraq məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların psixi inkişafı valideynlər və tərbiyəçilərin birgə fəaliyyəti kontekstində araşdırılmış, valideyn-uşaq, valideyn-tərbiyəçi, tərbiyəçi-uşaq münasibətlərinin məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafına təsiri istiqamətləri ayırd edilmişdir.

Beləliklə ilk dəfə olaraq bu işdə:

- Müəyyən edilmişdir ki, yaxın münasibətdə olduğu insanların sosial təcrübəsi tez-tez əvəzləndikdə, yaxud bir-birinə uyğun gəlmədikdə uşaqlar üçün əhəmiyyətli təcrübəni fərqləndirib mənimsənilməsində çətinliklər ortaya çıxır.

- Aydın oldu ki, tərbiyəçi və valideynlərlə emosional əlaqələri zəif olan uşaqlar başqaları ilə verbal ünsiyyətdən yayınır, onlara güzəştə meyilli olur, tərif və xoş münasibətə laqeydlik göstərir, deyilmiş sözlərin səmimiyyətinə inamsız yanaşır, insanlara qarşı etimadsızlıq göstərir və yaxud həddindən artıq inam nümayiş etdirirlər.

- Uşaq qruplarında təlim-tərbiyə işi tərbiyəçilər tərəfindən uşaqların ailədəki ünsiyyətin xarakteri nəzərə alınaraq, onların sosial təcrübəsinə müvafiq qaydada qurulduqda nəticələr daha səmərəli olur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Məktəbəqədər yaşlı uşaqların maraq və tələbatlarının, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin, əxlaqi davranış və dərk etmə imkanlarının nəzərə alınması, özünü təsdiq üçün hər bir uşağa əlverişli şəraitin yaradılması, potensial imkanların aşkar edilməsi, müstəqil özünüidare etməyə hazırlanması və sosial qaydalara adaptasiyanın inkişaf etdirilməsi onların psixi inkişafının optimallığını təmin edir;

- Valideyn-tərbiyəçi və uşaq arasında fəaliyyət həmrəyliyi, məqsədlərin birgə müəyyənləşdirilməsi, gələcək işlərin planlaşdırılması, tərəflərin imkanlarına müvafiq şəkildə bölüşdürülməsi və işin nəticəsinin birgə qiymətləndirilməsi uşaqların psixi inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir;

- Valideynlərin tərbiyəçilərlə qarşılıqlı münasibətlərində yaranan soyuq-

luq, biganəlik, etimadsızlıq kimi hallar, yaxud gərginlik və münaqişə olduqda uşağın da tərbiyəçi ilə qarşılıqlı münasibətləri zəifləyir, ona etibar etmir, tapşırıqlarını yerinə yetirməyə maraq göstərmir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri pedaqoji psixologiyani, ümumi psixologiyani yeni biliklərlə zənginləşdirir, məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafında valideyn və tərbiyəçilərin rolu haqqında yeni elmi istiqamətlərin yaranmasına zəmin yaradır. Uşağın inkişafı ilə bağlı məktəbəqədər müəssisələrdə yeni metodların tətbiqinə zəmin formalaşdırır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən ailə tərbiyəsində, təlim-tərbiyə sahəsində uşaqların uğurlarının artırılmasına yönəldilmiş pedaqoji prosesdə, məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrinin təcrübəsində, uşaqlara psixoloji xidmət işinin təşkilində, valideynlərlə keçirilən treninqlərdə istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobeiasyası. Dissertasiyanın nəticələri Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun seminarlarında və Respublika elmi konfranslarında müzakirə edilmişdir. Eyni zamanda, dissertasiya işinin nəticələri müəllifin müvafiq məqalə və tezislərində öz əksini tapmış və bu yolla aprobeiasyadan keçmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissetrasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat və əlavələrdən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun məqsədi, vəzifələri, fərziyyəsi, metodoloji əsasları, tədqiqat metodları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə təqdim olunmuş əsas müddəalar şərh olunur.

Dissertasiyanın **“Problemin nəzəri məsələləri və ədəbiyyatda qoyuluşu”** adlanan I fəslə üç yarım-fəsildən ibarətdir. Dissertasiyanın I fəslinin **“Psixi inkişaf haqqında nəzəriyyələr və onların ədəbiyyatda qoyuluşu”** adlanan birinci yarım-fəslində psixi inkişafın istiqamətləri müəyyən edilir, bu sahədə aparılmış tədqiqatlar sistemləşdirilir. Burada qeyd edilir ki, psixika daim inkişafdadır. İnkişafsız psixika öz mahiyyətini itirmiş olur. Psixika və inkişaf arasındakı bu bağlılığın öyrənilməsi psixologiyada çoxsaylı tədqiqatların predmeti olub. Həmin tədqiqatların qısa xülasəsini verən A.A.Rean yazır: “İnkişaf - insanın psixikası və davranışının strukturunun keyfiyyət və kəmiyyət baxımından yenidən qurulmasına yönəlmiş geridönməz, qanunauyğun dəyişmələrə istiqamətlənmiş prosesdir. İstiqamətlənmək, qarşılıqlı bağlılığı olan inkişaf xətlərinin daxili, vahid sistemdə birləş-

məsidir”. Ümumiyyətlə pedaqoji istiqamətdə psixi inkişaf haqqında irəli sürülmüş ideyalar olduqca rəngarəngdir. Xüsusilə L.S. Vıqotskinin, J.Piaje-nin, C.Brunerin və başqalarının bu sahədəki tədqiqatlarını qeyd etmək olar.

Bununla yanaşı bu yarımfəsildə göstərilir ki, psixi inkişafa ilk yanaşma çağlarda reflektor fəaliyyətin mexanizmləri, şərti reflekslərin ontogenetik inkişafı haqqındakı ideyalarla bağlıdır. Son dövrlərdə aparılmış tədqiqatların metodoloji əsasları məhz bu nəzəriyyələrə əsaslanır.

Dissertasiyanın I fəslinin **“Məktəbəqədər yaş dövründə psixi inkişafın xüsusiyyətləri”** adlanan ikinci yarımfəslində psixi inkişafın xüsusiyyətləri haqqında müasir psixologiyada mövcud olan müxtəlif faktlar qeyd edilir, bu sahədə aparılmış tədqiqatlar təhlil edilir. Bu araşdırmalardan aydın olur ki, uşaq psixologiyası tarixində J.J.Russo, T.Tideman, V.Preyer, V.Ştern və b. övladları üzərində apardıqları müşahidələr uşaqların psixi inkişafı sahəsində ilk sistemli tədqiqatlardır.

Problemlə bağlı aparılan ilk eksperimental tədqiqatlarda məktəbəqədər yaş dövründə psixi inkişafın xüsusiyyətləri, mərhələləri və inkişaf qanunauyğunluqlarına diqqət yetirilmiş, bu sahədə aparılan tədqiqatlar sistemləşdirilmiş, A.Qezellin, A.Vallonun, K.Koffkanın, C.Uotsonun, B.H.-Əliyevin, M.Ə.Həmzəyevin, Ə.S.Bayramovun, Ə.Ə.Əlizadənin və b. tədqiqatları geniş təhlil edilmişdir.

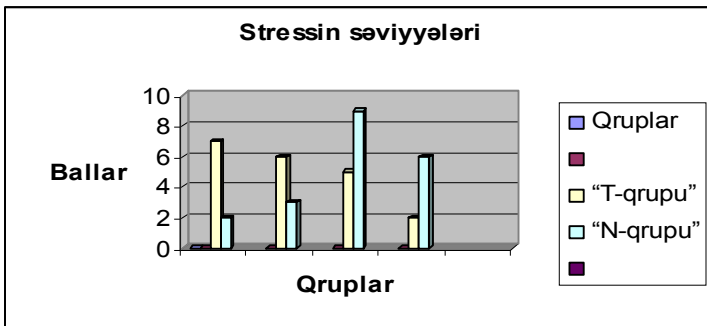
Dissertasiyanın I fəslinin **“Uşaqların psixi inkişafında yaşlıların rolu”** adlanan üçüncü yarımfəslində uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında və həyata vəsiqə almasında yaşlıların rolu tədqiq edilir. Burada qeyd edilir ki, uşaq psixologiyasında həyatın ilk ayları reflektor fəaliyyət dövrü kimi səciyyələndirilir. Bu baxımdan çağların reflektor fəaliyyəti haqqında XIX əsrin ortaları, XX əsrin əvvəllərində tədqiqatçılar (Helmhols, Müller, Bernşteyn, Flürans, Köler, Koffka və b.) tərəfindən empirik nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyələrə görə, yaşlı ilə uşağın dünyanı anlaması arasında fərqlər var. Həmin fərq özünü, ilk növbədə hərəkət, hiss, emosiya, ünsiyyət və münasibətlərdə göstərir. Bu fəsildə əldə edilmiş nəticə bundan ibarətdir ki, psixi inkişaf hissələrə bölünməyən, diferensiasiya olunmayan, ierarxik, integrasiyaya doğru gedən prosesdir. Uşaq psixikasının qanunauyğun inkişafı dedikdə onun şüurlu tənzimlənməsi ilə yanaşı, fəaliyyətin nəticələrinin məhsuldarlığı və səmərəliliyi də başa düşülür. Psixi inkişafda təfəkkürün inkişafı bir sıra mərhələlərdən keçir. Bu mərhələlərin hər birində yaşlılarla əlaqələrin məzmunu təfəkkürün inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Xüsusilə, təlim-tərbiyə işi uşağın aparıcı fəaliyyətinə müvafiq qaydada qurulduqda əldə olunan nəticələr daha səmərəli olur. İnkişafetdirici təlimin mənbəyində uşağa stimulaşdırıcı, istiq-

mətləndirən valideyn və tərbiyəçilər durur.

Dissertasiyanın “**Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafına valideynlərin psixoloji təsiri**” adlanan ikinci fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. Dissertasiyanın II fəslinin “**Valideyn və uşaq arasındakı bağlılığın psixoloji xüsusiyyətləri**” adlanan birinci yarımfəslində qeyd edilir ki, valideynlərin öz övladı ilə bağlılığı müxtəlif elm sahələrində: biologiya, genetika, tibb, sosiologiya, pedaqogika və psixologiyada geniş tədqiq olunub. Aparılmış tədqiqatlar, xüsusilə ana-uşaq münasibətlərinin digər insanlararası münasibətlərdən köklü surətdə fərqləndiyini göstərir. Qeyd olunur ki, I Dünya müharibəsi illərində müxtəlif ölkələrdəki uşaq evlərində yaşayan körpələrin psixi problemlərini öyrənilməsi sayəsində psixologiya elmində “deprivasiya” anlayışı əmələ gəlib. Con Boulbi tərəfindən irəli sürülən “deprivasiya” anlayışı erkən yaş dövründə ana qayğısından məhrum olmuş uşaqların emosional, fiziki, yaxud intellektual ləngiməsini özündə ehtiva edir.

“Deprivasiya” anlayışı uşağın yaxın insanlarla (valideynlərlə) bağlılıq əlaqələrinin itdiyi zaman onda ünsiyyət tələbatının ödənilməməsi səbəbindən psixi pozuntuların baş verdiyi hallara şamil edilir. Bununla yanaşı bu yarımfəsildə məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafına valideynlərin təsir dərəcəsi, əhatəsi, qarşılıqlı münasibətlərdəki çatışmazlıqların çox böyük rol oynadığı qeyd olunur.

Dissertasiyanın II fəslinin “**Uşaqların emosional sahəsinə valideynlərin təsiri**” adlanan ikinci yarımfəslində uşağın emosional sahəsində baş verən dəyişikliklər müəyyənləşdirilir, valideynlərin onlara təsirinin psixoloji mexanizmləri ayırd edilir.

Şəkil 2.1. Ailədə uşaqlar üçün stress yarada biləcək hadisələrin tədqiqi üzrə sorğunun nəticələri

Burada qeyd edilir ki, valideynlərlə ünsiyyət tələbatının ödənilməsi uşaqa təhlükəsizlik, əmin-amanlıq hissləri yaradır. Fiziki və mənəvi-

psixoloji ehtiyacların məhz ana-ata tərəfindən ödənilməsi uşağın bioloji, sosial inkişafı ilə yanaşı emosional inkişafın dinamikasını, intensivliyini, səmərəliliyini təmin edir.

Bu yarımfəsildə problemi öyrənmək üçün 2010-2011-ci tədris ilində Sumqayıt şəhər 24 saylı ümumi tipli və 20 saylı günü uzadılmış uşaq bağçalarında tədqiqat aparılmışdır. Bu müəssisələrin məktəbə hazırlıq qruplarında tərbiyə alan 5-6 yaşlı 40 uşaq (hər birində 20 nəfər olmaqla) tədqiqat obyektini kimi götürülmüşdür. Şərti olaraq valideynlərlə ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaq qrupu – “tələbatı ödənilməyən qrup” (“T-grup”), normal ailələrdən olan uşaq qrupu “normal qrup” – (“N-grup”) adlandırıldı. Müəyyən edildi ki, “T-grup”dakı uşaqların emosional sahəsindəki problemlər daha çox onların ünsiyyət tələbatının ödənilməməsi, valideynlərlə mün-təzəm əlaqələrin pozulması səbəbindən yaranmışdır.

Ailədə uşaqlar üçün stress yarada biləcək hadisələrin tədqiqi üzrə anket - sorğunun nəticələrinə görə ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaqlarda yuxarı stress həddi 25%, aşağı stress həddinin göstəriciləri 20% çoxdur.

Normal uşaqlar qrupunda cəmi 2 uşaqda stress yüksək, 6 nəfərdə orta, 5 nəfərdə aşağıdır. 6 nəfərdə stress yoxdur.

Tədqiqat zamanı “Kaktus” qrafik metodikası üzrə alınan nəticələr göstərdi ki, ünsiyyət tələbatı ödənilməyən uşaqlardan 7 nəfərdə asılılıq, özünə əminliyin olmaması halları üstünlük təşkil edir. Tədqiq olunanlardan 5 nəfərdə həyəcan, qapalılıq, ehtiyatlılıq daha üstündür ki, bu da onların introvert olması ilə üst-üstə düşür. Aqressiya, impulsivlik əlamətləri olan uşaqlar həm də ekstrovertidirlər. Bu uşaqların sayı 5 nəfərdir. Egoizm, liderliyə meyletmə (2 nəfər), optimizm, nümayişkaranəlik, açıqlıq, qadınlıq (1 nəfər) kimi xüsusiyyətləri olanların sayı azdır.

“Kaktus” qrafik metodikası üzrə nəticələr

Cədvəl 2.1

Emosional vəziyyət	T-grupu	N-grupu NN-Qrupu	Cəmi
Asılılıq, özünəəminliyin olmaması	7	3	10
Həyəcan -qapalılıq, ehtiyatkarlıq - introvertlik	5	4	9
Aqressiya- impulsivlik- ekstrovertlik	5	3	8
Egoizm, liderliyə meyletmə -	2	7	9
Optimizm-nümayişkaranəlik, açıqlıq- qadınlıq	1	3	4

Tədqiqat göstərdi ki, digər qruplardan fərqli olaraq N-grupunda vəziyyət fərqlidir. Buradakı uşaqlardan cəmi 3 nəfərində asılılıq, özünə əminliyin

olmaması halları özünü göstərir. Sınaqda iştirak edən 4 nəfərdə həyəcan, qapalılıq, ehtiyatlılıq qeydə alınıb. Aqressiya, impulsivlik əlamətləri olan uşaqların sayı 3 nəfərdir. Egoizm, liderliyə meylectmə kimi xüsusiyyətləri olanların sayı isə daha çoxdur (7 nəfər). Optimizm, nümayişkaranəlik, açıqlıq, qadınlıq xüsusiyyətləri 3 nəfərdə özünü biruzə verir.

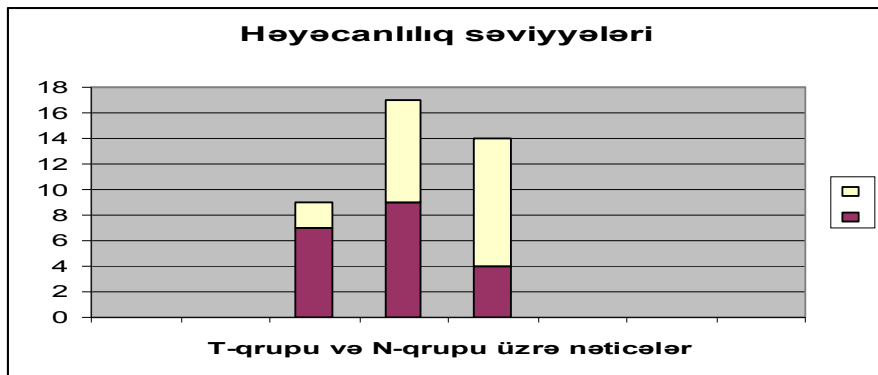
Uşaqlarla keçirdiyimiz bu test sınaqlarından sonra 20 sayılı uşaq bağçasında valideynlərlə 2 mərhələdə korreksiya işi aparıldı:

1) Valideynləri mütəxəssislə (uşaq psixoloqu, pedaqoq) əməkdaşlığa hazırlamaq;

2) Onlarla birbaşa (valideynlərin özləri ilə) və dolaylı yolla (uşaq vasitəsi ilə) iş aparmaq.

Valideynlərlə aparılmış işlərin nəticələri uşaqların emosional vəziyyətinin yenidən öyrənilməsi istiqamətində davam etdirilmişdir. Məqsəd valideynlərin uşaqlarla ünsiyyət və münasibətlərindəki dəyişilmələr, bu dəyişmələrin uşaqların emosional sahəsinə təsirini öyrənmək olmuşdur. Bu vəziyyət R.Temml, M.Dorkli və V.Amenin həyəcanlılıq testi əsasında öyrənilir.

R.Temml, M.Dorkli və V.Amenin həyəcanlılıq testinin nəticələrinə görə T- qrupunda 5 uşaqda yüksək, 9 uşaqda orta, 6 uşaqda aşağı səviyyəli həyəcanlılıq vardır. N- qrupunda yüksək həyəcanlılıq cəmi 2 uşaqda aşkar olunmuşdur. Orta həyəcanlılıq 6, aşağı həyəcanlılıq isə 12 uşaqda qeydə alınmışdır.

Şəkil 2.2. R.Temml, M.Dorkli və V.Amenin metodikalarına görə uşaqlarda həyəcanlılığın göstəriciləri

Şəkil 2.2-dən göründüyü kimi valideynlərlə aparılan işlərin nəticələri özünü bəzi uşaqların emosional sahəsindəki həyəcanlılıq vəziyyətinin

qismən yaxşılaşmasında göstərmişdir. Valideynlərlə aparılan işlərdən əvvəl emosional sahəsində gərginliklər olan uşaqlardan T-qrupunda 5, N-qrupunda 3 nəfərdə nəticələr pozitiv istiqamətdə dəyişmişdir. Bu işə tədqiqata cəlb olunmuş uşaqların (40 nəfər) 20 % təşkil edir.

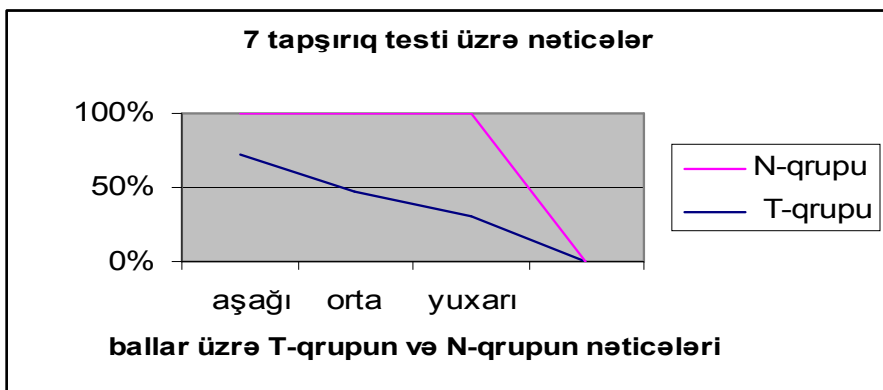
Dissertasiyanın II fəslinin “**Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əqli inkişafında valideynlərin rolu**” adlanan üçüncü yarım fəslində valideynlərlə münasibətlərində fasilələr, davamsızlıq, emosional çatışmazlıq olan uşaqlarda psixi inkişafın xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün 2010-2011-ci tədris ilinin I yarısında bir sıra metodikalar tətbiq olunmuşdur. Tədqiqat zamanı aşağıdakı metodikalardan istifadə olunmuşdur:

1. Uşaqların əqli inkişafının müəyyənləşdirilməsi: “Süjetli əlavələr”; “Qarışıq nümunələr”.

2. Yaradıcı qabiliyyətlərin diaqnostikası: sxematik təsviretmə qabiliyyətinin diaqnostikası; əyani modelləşdirmə bacarığının diaqnostikası.

Sonda bu metodikalar əsasında T-qrupda və N-qrupda yekun qiymətləndirmə və korrelyasiya aparmaq üçün məktəbə ümumi hazırlığın səviyyəsinin öyrənilməsi “7 tapşırıq testi” üzrə operativ diaqnostika aparılmışdır.

Şəkil 2.3-də aparılmış korrelyasiyada valideynlərlə ünsiyyət tələbatı məhdud ödənilən uşaqların psixi inkişafının və məktəbə hazırlığının fərqlərini izləmək mümkündür. Bu fərqlər göstərir ki, T-qrupu (göy xətt) N - qrupundan (qırmızı xətt) əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır. Hətta, T-qrupda olan uşaqların reqressiyaya meyilli olduğunu da demək mümkündür.

Şəkil 2.3. “7 tapşırıq testinin” nəticələrinin korrelyasiyası

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, uşaqların psixi inkişafına valideynin təsiri özünü daha çox təfəkkürün inkişafında biruzə verir. Təfəkkürün zəifliyi özünü həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından

göstərir. Hərəkətlər daha çox əyani-hərəkəti, əyani-obrazlı təfəkkür üzərində qurulduğundan məntiqi təfəkkürün inkişafı zəif gedir. Nəticələrə görə ünsiyyət tələbatı zəif ödənilən uşaqlarda verbal ünsiyyət bacarığının da zəif və ifadəsiz olması səciyyəvidir. Onlar yaşadılarla müstəqil oyunlarda verbal ünsiyyətdə olsalar da, təlim tapşırıqlarının həllində, eləcə də didaktik oyunlarda nitqi passivləşir. Bununla yanaşı, N-qrupdakı 6 uşaqda kəkələmə, 2 uşaqda apatiya əlamətləri də qeydə alınmışdır.

Dissertasiyanın **“Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafında tərbiyəçilərlə qarşılıqlı münasibətlərin və birgə fəaliyyətin rolu”** adlanan III fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir.

Dissertasiyanın III fəslinin **“Bağca qruplarında tərbiyəçi-uşaq münasibətlərinin xüsusiyyətləri”** adlanan birinci yarımfəslində bu münasibətləri öyrənmək üçün sorğular keçirilmiş və nəticələr təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatda Sumqayıt şəhər 20 və 24 saylı uşaq bağşalarında fəaliyyət göstərən 30 nəfər tərbiyəçi “Pedaqoji keyfiyyətlərin yoxlanılması” testindən istifadə edərək sınaqdan keçirilmişdir.

“Pedaqoji keyfiyyətlərin yoxlanılması” testinin nəticələrinə görə 0-6 bal toplayan tərbiyəçi olmamışdır. 11 nəfər 7-12 bal, 17 nəfər 13-16 bal, 2 nəfər 18-19 bal toplamışdır. Deməli, tədqiqata cəlb olunmuş tərbiyəçilərin 37 % özünün vəzifə borclarını kifayət qədər bilsələr də, təlim-tərbiyə prosesində hər zaman ədalətli deyillər. Buraxdığı səhvləri başqalarında görürlər. Yalnız 7 % tərbiyəçinin işi qənaətbəxşdir. Tədqiqat olunan 66 % tərbiyəçinin işində zəif çatışmazlıqlar olduğu aşkarlanmışdır. Onlar tərbiyəçilərə yaxşı nümunə olsalar da, özlərini təkmilləşdirməyə ehtiyacları var.

Tərbiyəçilərin peşə hazırlıqlarını artırmaq üçün onlarla “Kommunikativ bacarıqların inkişafı” mövzusunda treninqlər keçirildi. Bu treninqlərdən sonra tərbiyəçilərin fəaliyyətində bir sıra dəyişilmələr qeydə alındı. Tərbiyəçilərlə keçirdiyimiz seminarlar, müzakirələr, verdiyimiz məsləhətlər də müsbət təsir göstərdi. Onlarda baş verən dəyişilmələrin əsas göstəricisi valideynlərlə münasibətlərində özünü göstərir.

Bundan sonra 15 tərbiyəçinin işindəki pedaqoji səriştəliliyi öyrənmək üçün “Pedaqoji situasiyalar” testindən istifadə etdik. Tərbiyəçilərin 4 nəfəri bu test üzrə 56-70 bal toplamışdır. Bu, yüksək göstəricidir. Digər tərbiyəçilərin nəticələri 34-55 bal arasında olmuşdur. Aşağı nəticə göstərən tərbiyəçi olmamışdır. Aparılmış tədqiqat göstərdi ki, qarşılıqlı münasibətləri düzgün quran tərbiyəçilərin işində aşağıdakı xüsusiyyətlər özünü göstərir:

- Uşaqlarda iradi-emosional imkanların inkişafına, bu zəmində yeni bilik və bacarıqların mənimsənilməsinə zəmin yaratmaq;

- Ətraf aləm obyektlərinin müqayisəsini, onlarla oyun vasitəsilə ilə tanışlığı ön plana keçirmək, təlim məşğələlərində uşaqların fəallığını təmin etmək, onlara fərdi yanaşmaq;

- Uşaqla qarşılıqlı münasibətlərdə qarşılıqlı hörmət və etimada əsaslanmaq, uşağı sevildiyini anlatmaq, hiss etdirmək, valideynlərlə səmimi olmaq, uşaqla bağlı söhbətlər etmək, məsləhətlər vermək.

Dissertasiyanın III fəslinin **“Tərbiyəçilərin uşaqlarla birgə fəaliyyəti şəraitində psixi inkişafın xüsusiyyətləri”** adlanan ikinci yarımfəslində məktəbəqədər yaşlı uşaqların birgə fəaliyyətdə aktivləşdirilməsi, tərbiyəçi - uşaq münasibətlərinin yaxşılaşdırılması üçün eksperiment qoyulmuşdu. Bu məqsədlə aşağıdakı mövzular üzrə trening proqramları tətbiq olundu:

I Proqram - “Özünü tanı”.

II Proqram - “Yaradıcılığın və kreativ qabiliyyətlərin inkişafı”.

III Proqram - “Sevinc hissinin artırılması”.

Uşaqlarda adekvat sosial və şəxsiyyətlərarası münasibətlərə hazırlığın formalaşdırılmasının yolları qeyd olunan proqram və layihələrlə tətbiq olundu. Müəyyən edildi ki, uşaq qruplarında təlim-tərbiyə işi onların ailədəki ünsiyyət çatışmazlığı nəzərə alınaraq, sosial təcrübəsinə müvafiq qurulduqda nəticələr səmərəli olur. Bu sahədə təlimin inkişafetdirici xarakteri yalnız uşağın intellekti və təlimin məzmunu, əlverişli texnologiyalarla təşkili, onun ümumi səviyyəsi ilə bağlı olmur. İnkişafetdirici təlimin mənbəyində tərbiyəçilərin uşağa stimula vermək, maraqla oyatmaq, özünə qarşı inam və etimad yaratmaq bacarığı durur. Uşaq yalnız onun tərəfindən sevildiyinə əmin olduqda tərbiyəçi ilə birgə məhsuldar fəaliyyət göstərməyə, onun öyrətdiklərini öyrənməyə meyl göstərir.

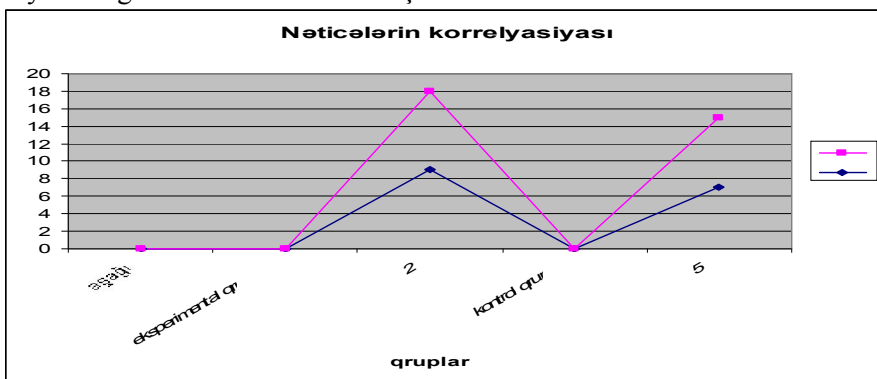
Dissertasiyanın III fəslinin **“Uşaqların psixi inkişafında tərbiyəçilərlə valideynlərin əməkdaşlığının psixoloji xüsusiyyətləri”** adlanan üçüncü yarımfəslində valideyn və tərbiyəçilər arasında əməkdaşlığın yaxşılaşdırılması məqsədilə eksperiment keçirilmiş, tədqiq olunanlarda əməkdaşlıq marağının artırılması üçün pedaqoji-psixoloji təsirlərdən istifadə olunmuşdur.

Tərbiyəçi-valideyn əməkdaşlığı ilə bağlı qeyd olunan məsələləri nəzərə alaraq tədqiqatda cəlb olunmuş valideyn və tərbiyəçilər arasında əməkdaşlığın yaxşılaşdırılması üçün 2010-2011-ci tədris ilinin II yarısında, mart-may aylarında eksperiment keçirilmişdir. Eksperiment Sumqayıt şəhər 24 saylı ümumi tipli və 20 saylı günüuzadılmış uşaq bağçalarında təşkil edilmişdir. Bu müəssisələrin məktəbə hazırlıq qruplarında tərbiyə alan 20 uşaq kontrol (10 uşaq ümumi tipli, 10 uşaq günüuzadılmış uşaq bağçası üzrə), 20 uşaq eksperimental qrup (10 uşaq ümumi tipli, 10 uşaq günüuzadılmış uşaq

bağçası üzrə) və onların valideynləri (32 nəfəri - ana, 5 nəfər nənə, 3 nəfər ata), eləcə də tərbiyəçilər (4 nəfər) seçilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, tədqiqat aparılan 24 saylı uşaq bağçasında tərbiyə alan uşaqların ailə şəraiti normal, 20 saylı uşaq bağçasında tərbiyə alan uşaqların ailələrində müxtəlif xarakterli demoqrafik problemlər mövcud idi.

Eksperimentdə sınıxılanlarda əməkdaşlıq marağının artırılması üçün xüsusi metodika əsasında işlənmiş pedaqoji-psixoloji təsirlərdən istifadə olunmuşdur. Aparılmış bu işlərdən sonra qruplarda uşaqların psixi inkişaf səviyyəsini Kern-Yerasek testi ilə ölçüldü.

Eksperimentdən sonra eksperimental qrupda nəticələr dəyişmişdir. Ümumilikdə eksperimental qrupda 20 uşaqdan 3-də aşağı, 9-da orta, 9-da yüksək göstəricilər olmuşdur. Kontrol qrupda 5 nəfər aşağı, 7 nəfər orta, 8 nəfər yüksək göstəricilərə malik olmuşlar.

Şəkil 3.1. Eksperimental və kontrol qruplarda Kern-Yerasek testinin nəticələrinin korrelyasiyası

Biz eksperimentə az sayda (20 nəfər) uşaqlar cəlb etsək də, aparılmış işləri daha çox sayda uşaqlara tətbiq etməklə səmərəli nəticələr əldə etmək mümkündür. Bu metodikanın düzgün qurulduğunu göstərir. Belə ki, tətbiq etdiyimiz bu metodika əsasında əldə etdiyimiz nəticələr irəli sürülmüş fərziyyələri təsdiqləyir.

Tədqiqat göstərdi ki, uşağın psixi inkişafında valideynlərlə qarşılıqlı münasibətlər, ünsiyyət tələbatının ödənilməsi şərtləri geniş araşdırılsa da, bir tərəfdən valideyn və tərbiyəçilərin özlərinin, digər tərəfdən də onların qarşılıqlı münasibətlərinin uşağın psixi inkişafındakı rolu hələ kifayət qədər öyrənilməyib.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafı yalnız yaşlılarla əlverişli ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər zəminində müsbət istiqamətdə gedir. Bu

prosesdə valideyn və tərbiyəçilərin pozitiv təsiri mühüm rola malikdir. Çünki uşağın ünsiyyət tələbatı ödənilmədikdə, yaşlılarla birgə fəaliyyət göstərmək imkanı olmadıqda psixi inkişaf zəifləyir. Həmçinin, müəyyən olundu ki, ailədə və məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində uşağa münasibətdə yanaşmalar fərqlidir. Ailədə valideynlərin tərbiyəvi təsirləri ilk növbədə uşaqların fiziki, uşaq bağçalarında isə əqli inkişafına yönəldilir. Bu isə tərbiyədə birtərəfliliyə aparır. Xüsusilə, ailədə uşaqların ünsiyyət tələbatı ödənilmədikdə uşaq tərbiyə müəssisələrində də onun nəticələrini aradan qaldırmaq çətin olur. Yalnız tərbiyəçilər uşağın ailə problemlərini nəzərə aldıqda, onlara fərdi yanaşdıqda məktəbəqədər yaşın sonunda uşaqda fərdiyyət formalaşır. Tərbiyəçilərin peşə hazırlığında onlara bu sahədə lazımı biliklərin verilməsi, bacarıqların öyrədilməsi işin daha yüksək səviyyədə qurulmasına imkan verir.

Tədqiqatda uşaq tərbiyə müəssisələrində psixoloqların fəaliyyət göstərməməsi səbəbindən valideyn və tərbiyəçilər arasında uşaqların psixi inkişafında onların rolu ilə bağlı maarifləndirmə işinin aparılması, məsləhətlərin verilməsi, uşaqlara fərdi yanaşmanın münasib yollarının öyrədilməsi sahəsindəki çətinliklər həlli vacib olan psixoloji problemlərdən biri kimi qeydə alınmışdır.

Psixoloji ədəbiyyatın nəzəri təhlili və apardığımız eksperiment aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə imkan verir:

- Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafı qanunauyğun prosesdir. Lakin bu qanunauyğunluq yalnız uşağın yaşlılarla qarşılıqlı münasibətləri və ünsiyyəti məqsəduyğun şəkildə tənzimləndikdə, müvafiq sosial inkişaf şəraiti yaradıldıqda, təlim-tərbiyə mühitinin tələbləri ilə yaş və fərdi xüsusiyyətlər arasında uyğunluq gözlənildikdə pozulmur.

- Uşağın psixi inkişafında valideyn və tərbiyəçilərin rolu onunla müəyyən edilir ki, insan cəmiyyətində yaranmış sosial təcrübə uşağa yaşlılar tərəfindən təlim, tərbiyə və təlqin vasitəsi ilə ötürülür. Uşaqların yaşlılarla qarşılıqlı münasibətlərində müntəzəmlik, əlaqəlilik, məzmun vəhdəti gözlənilmədikdə, sosial təcrübənin öyrədilməsi prosesi əlverişli qurulmadıqda uşaqlar tərəfindən bu təcrübənin mənimsənilməsi də çətinləşir.

- Kiçikyaşlı uşaqlarda valideynlərlə ünsiyyət tələbatının ödənilməməsi zəminində yaranan deprivasiya onun psixikasının bir sıra sahələrinə, xüsusilə emosional sahəyə neqativ təsir göstərir, uşağın mühitlə əlaqələr qurmasına marağı azalır, empatiya zəif inkişaf edir, tələbatların yaranması ləngiyir.

- Uşağın yaxın münasibətdə olduğu insanlar və onların sosial təcrübəsi

tez-tez əvəzləndikdə, bir-birinə uyğun gəlmədikdə uşaq üçün qeyri-müəyyənlik yaranır, hansıların daha əhəmiyyətli, hansıların ikinci dərəcəli olduğunu fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Yalnız yaşlıların müntəzəm əlaqələri, qarşılıqlı etimadı, bir-birinə etibarlı münasibəti sayəsində uşaq üzləşdiyi yeni sosial təcrübəni mənimsəməyə ümidlə yanaşır. Eynilə, uşaqla valideyn və tərbiyəçilərin qarşılıqlı münasibəti, ünsiyyəti zəif olduqda onlar münasib sosial rolların icrasına səy göstərmirlər.

- Valideynlərlə emosional əlaqələri zəif olan və ünsiyyət tələbatı ödənməyən uşaqlar başqaları ilə verbal ünsiyyətdən yayınır, başqalarına güzəştə getməyə meyilli olur, ona qarşı tərif və xoş münasibətə laqeydlik göstərir, deyilmiş xoş sözlərin səmimiyyətinə inamsız yanaşır, insanlara etimadsızlıq göstərir, yaxud həddindən artıq inanırlar. Bu amil uşaqlarda mühitə qarşı qorxu, narahatlıq, həyəcan, təhlükə hissi, aqressivlik, nifrət, yazıqlıq, xoşagəlmək və güzəştə getmək istəyi yaradır.

- Valideynləri ailədəki diqqətsizlik və ünsiyyət çatışmazlığı üzündən uşaqda yaranan psixoloji problemlər haqqında məlumatlandırmaqla, onlara uşaqlarla birgə vaxt keçirməyin, ünsiyyət və münasibətləri tənzimləməyin yollarını öyrətməklə psixi inkişafda yaranan problemlərin bir qismini: sosial rollara adaptasiyanı, birgə fəaliyyətə marağı, fəaliyyətin planlaşdırılması və icra bacarıqlarını inkişaf etdirmək mümkündür.

- Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində fəaliyyət göstərən tərbiyəçilərin ailələrin demoqrafik problemləri haqqında məlumatlı olması, hər bir uşağa ailə tərbiyəsinə və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun yanaşmanın yollarını bilməsi, təlim məşğələlərində uşağı fəallaşdırmaq üçün öz işinə səriştəli yanaşması, müasir iş formalarından, interaktiv təlim üsullarından istifadə etməsi uşaqların psixi inkişafında onun rolunu artıran başlıca amillərdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu **müəllifin** çap olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara hərəkət texnikasının öyrədilməsi məsələləri / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunmuş Tələbə Elmi-Cəmiyyətinin II elmi praktik konfransının materialları. Sumqayıt: 2003, s. 15-16

2. Uşaqların məktəb təliminə hazırlanmasında bağça ilə ailənin birgə işinə verilən psixoloji tələblər // Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Sumqayıt filialının Elmi məqalələr toplusu, IV buraxılış, Sumqayıt, 2003, s. 140-144

3. İnternat tipli tərbiyə müəssisələrində uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri və onların inkişafında tərbiyəçilərin rolu // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, Bakı, 2006, № 4, s. 67-70

4. Ana uşaq münasibətlərinin psixoloji məsələləri // Azərbaycan

Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, Bakı, 2006, № 1, s. 250-253

5. Uşaq bağçası ilə ailənin birgə fəaliyyəti // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Bakı, 2009, № 1, 150-160

6. Müasir dövrdə gənclərin mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasına təsir edən sosial-psixoloji amillər / Azərbaycan cəmiyyətinin müasir mərhələsində gənclərin əxlaqi tərbiyəsinin xüsusiyyətləri, Respublika Elmi konfransının materialları. Bakı: 2008, s.94-98

7. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsi ilə ailənin qarşılıqlı fəaliyyətinin uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri // Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual problemləri, 2009, № 3, s. 164-169

8. Körpəlik dövründə psixikanın və ünsiyyət tələbatının inkişaf xüsusiyyətləri / Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: 2010, s. 385-387

9. Воздействие взаимодействия дошкольного учреждения и семьи на формирование личности ребенка // Улт Тагылымы, Казакстан, 2011, № 2,с. 245-248

10. Uşaqların psixi inkişafında valideynlərlə ünsiyyətin rolu // Psixologiya jurnalı, Bakı, 2011, № 1, s. 43-53

11. Uşağın psixi inkişafında valideyn və tərbiyəçilərin qarşılıqlı münasibətlərinin rolu / Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin pedagoji-psixoloji problemləri mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Naxçıvan: 2011, s. 203-204

12. Uşaqların emosional sahəsinə valideynlərin təsiri // Psixologiya jurnalı, Bakı, 2012, № 1, s. 22-33

13. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafında valideyn-tərbiyəçi əməkdaşlığının xüsusiyyətləri // Psixologiya jurnalı, Bakı, 2012, № 3, s. 26-36

14. Təlim fəaliyyəti və psixi inkişaf (Metodik vəsait). Bakı: 2014, 175s. (R.Əmrəhli ilə müştərək).

15. Təhsildə təlim-tərbiyə prosesinin qarşılıqlı əlaqəsi və vəhdəti / “Müəllim hazırlığının müasir problemləri: texnologiya, təhsil və inkişaf”. III Belnəlxalq Elmi konfransın materialları. Bakı: 2014, s.123-124

**Роль родителей и воспитателей в психическом развитии детей
дошкольного возраста**

Резюме

Диссертационная работа посвящена одной из актуальных проблем современности – изучению роли родителей и воспитателей в психическом развитии детей дошкольного возраста. Проблема психического развития ребенка всегда находилась в центре внимания общества. Большое значение имеет определение направлений этого развития, существенно влияющих на процесс формирования личности ребенка в будущем, а с другой – воспитания полезного для общества гражданина. С этой точки зрения данная проблема является актуальной в контексте психологической педагогики.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений. Во введении обосновываются актуальность темы, объект и предмет исследования, формулируются гипотезы, определяются методологические основы, а также указывается теоретическая и практическая значимость исследования.

Первая глава диссертации **«Теоретические вопросы проблемы и ее постановка в литературе»** посвящена обзору общих теорий психического развития, его особенностей в дошкольном возрасте, роли старших в развитии психики детей. В итоге выясняется, что проблемы детской психологии широко исследованы в первичных экспериментальных работах в аспекте изучения особенностей, этапов и закономерностей психического развития.

Во второй главе **«Психологическое воздействие родителей на развитие детей дошкольного возраста»** рассматриваются психологические особенности привязанности между родителем и ребенком, влияние родителей на эмоциональную сферу детей, их роль в умственном развитии детей дошкольного возраста и др. Здесь отмечается, что данная проблема широко изучена в различных областях науки: биологии, генетики, медицины, социологии, педагогики и, особенно, психологии. Наряду с этим, на основе различных критериев систематизируются исследования по данной проблеме.

Третья глава диссертации называется **«Роль взаимоотношений и совместной деятельности воспитателей в психическом развитии**

детей дошкольного возраста». Объектом экспериментально-психологического исследования являются особенности отношений воспитатель-ребенок в группах детсадов, направления психического развития в условиях совместной деятельности с воспитателями, вопросы взаимодействия воспитателей и родителей в процессе психического развития детей.

В заключение диссертации обобщаются основные результаты исследования, которые позволяют сделать вывод, что просвещение родителей и воспитателей в психологических вопросах с учетом информации об особенностях психического развития детей, знакомство с практическими работами в данной области повышает их мотивацию к сотрудничеству, а также стремление объединить свои интересы в этой сфере.

Lala Mammad Aliyeva
Role of parents and tutors in mental of preschool age children's
development
Summary

Dissertational work is devoted one of actual problems of the present - to studying of a question on a role of parents and tutors in mental development of children of preschool age. The problem of mental development of the child always was in the centre of attention of a society. The great value thus has definition of directions of mental development which, on the one hand, will make essential impact on process of formation of the person of the child in the future, and with another - education of the citizen useful to a society. From this point of view the given problem is actually in a context of psychological pedagogic.

The dissertation consists of the introduction, three heads, the conclusion, the list of the used literature and appendices. In the introduction the theme urgency, object and an object of research are proved, hypotheses are formulated, methodological bases are defined, and also the theoretical and practical importance of research is underlined.

The first chapter of investigation **«Theoretical questions of a problem and its statement in the literature»** is devoted to the review of the general theories of mental development, its features at preschool age, a role of seniors in development of mentality of children. As a result of the analysis it is found out, that problems of children's psychology are more widely investigated in primary experimental works in aspect of studying of features, stages and laws of mental development.

In the second chapter **«The parent's psychological influence on preschool age children's development»** psychological features of attachment between the parent and the child are considered, influence of parents on emotional sphere of children, their role in intellectual development of children of preschool age, etc. In this chapter is noticed, that attachment of parents to children is widely studied in various areas of a science: biology, genetics, medicine, sociology, pedagogic and, especially, psychology. Along with it, in this chapter on the basis of various criteria researches on the given problem are systematized.

The third chapter of the dissertation is called **«The role of mutual relations and joint activity of tutors in mental development of preschool age children»**. There are as the object of experimentally-psychological research were take features of the tutor-child relations in kindergartens groups, directions of mental development in the conditions of

joint activity with tutors, psychological questions of interaction of tutors and parents in the course of mental development of children.

In the conclusion part of the dissertation the basic results of research are generalized. It is possible to draw a conclusion, that education of parents and tutors in psychological questions, increase of the information on features of mental development of children and acquaintance to the practical works connected with ways of mental development raises their motivation to cooperation, and also aspiration to unite the interests in this sphere.